

PERSPEKTIVE
IMPLEMENTACIJE
EVROPSKIH
STANDARDA U PRAVNI
SISTEM SRBIJE

KNJIGA 7

ZBORNİK RADOVA

Priredio
Prof. dr Stevan Lilić

BEOGRAD, 2017

Lektor i korektor

Irena Popović

Tehnički urednik

Zoran Grac

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik

ISBN 978-86-7630-689-3

Tiraž

100

Adresa redakcije

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Centar za izdavaštvo i informisanje
Bulevar kralja Aleksandra 67
Tel./faks: 30-27-725, 30-27-776
e-mail: centar@ius.bg.ac.rs
web: www.ius.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
340.137(4-672EU:497.11)(082)

PERSPEKTIVE implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije : zbornik radova. Knj. 7 / priredio Stevan Lilić. – Beograd : Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje, 2017 (Beograd : Glasnik). – 775 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Zbornici)

Na spor. nasl. str.: Perspectives of Implementation of European Standards in the Serbian Legal System. – Tekst lat. i ćir. – Tiraž 100. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Summaries.

ISBN 978-86-7630-689-3

1. Лилић, Стеван [уредник], 1948–

а) Право – Хармонизација – Европска унија – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 254213388

Prof. dr Dragica Vujadinović*

Prof. dr Nevena Petrušić**

UVOĐENJE RODNE PERSPEKTIVE U PRAVNIČKO OBRAZOVANJE U SRBIJI – PILOT ANALIZA STUDIJSKIH PROGRAMA I UDŽBENIKA ***

Apstrakt

Fokus teksta u opštem smislu je na potrebi dugoročnog i sistematskog preispitivanja visokog obrazovanja u Srbiji sa stanovišta rodne ravnopravnosti i urođnjavanja¹ obrazovnog procesa i da se ponude bazični inputi za buduće građenje akcionih planova i politika za rodnu senzitivizaciju visokog obrazovanja. Glavni cilj je da se inicira sistematski dugotrajni proces preispitivanja pravničkog obrazovanja iz rodne perspektive. Tekst, naravno, može da ostvari samo skromne rezultate kroz preliminarnu analizu pravničkih studijskih programa, i to na ograničenom ali reprezentativnom uzorku. Sprovedena je, dakle, pilot analiza dva akreditovana studijska programa prava na dva državna univerziteta – na Pravnom fakultetu u Beogradu i Pravnom fakultetu u Nišu. Ova pilot analiza se zasniva na utvrđenoj metodologiji za rodno senzitivnu analizu studijskih programa (kurikuluma i pojedinačnih silabusa), kao i udžbenika za neke od pravničkih predmeta. Pomenuta metodologija uvodi određene indikatore rodne senzitivnosti i tri kategorije procene sadržaja udžbenika i ishoda učenja zacrtanih u silabusima – rodno negativan, rodno neutralan i rodno senzitivnan. Fokus je na pilot istraživanju kurikuluma i silabusa, kao i udžbenika za predmete: Sociologija prava, Ustavno pravo, Porodično pravo, Radno pravo i Krivično pravo. U uvodnim napomena teksta obrazlaže se smisao i značaj

---

* Dr Dragica Vujadinović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerzitet u Beogradu. Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije* (179059), koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** Dr Nevena Petrušić, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerzitet u Beogradu.

*** Tekst je izvorno napisan na engleskom jeziku, „Gender Mainstreaming in Legal Education – Pilot Analysis of Curricula and Textbooks“, *Annals International* (2017). Verzija na srpskom jeziku je zasnovana na engleskom tekstu.

1 Termin „urođnjavanje“ se koristi kao sinonim za sintagmu „uvođenje rodne perspektive“. U pitanju je prevod engleskog izraza „gender mainstreaming“. Njime se označava strategija koja teži uključanju perspektive rodne ravnopravnosti u sve oblasti politika i aktivnosti, kao i na svim nivoima donošenja odluka, planiranja i sprovođenja aktivnosti u ovim oblastima (*Gender mainstreaming – Conceptual framework, methodology and presentation of good practices*, 1998, <http://www.unhcr.org/3c160b06a.pdf> (pristup 14. 9. 2017))

integrisanja rodne perspektive u visoko obrazovanje. U drugom poglavlju je izložen normativni i strateški okvir koji čini neophodnim urođnjavanje visokog obrazovanja u Srbiji. Glavni fokus analize – vezan za preispitivanje silabusa i udžbenika – elaboriran je u sledeća tri poglavlja. Treće poglavlje prezentuje glavne indikatore za rodno senzitivnu analizu pravničkog obrazovanja. Četvrto je posvećeno analitičkom okviru i metodologiji istraživanja, a u petom su izloženi i tumačeni dobijeni rezultati. U završnom delu teksta su date preporuke, koje bi mogle da doprinesu unapređenju kurikuluma i udžbenika i, uopšte uzev, pravničkog i visokog obrazovanja.

Ključne reči: *Visoko obrazovanje. Pravničko obrazovanje. Rodna ravnopravnosti. Rodna perspektiva. Urođnjavanje.*

1. UVOD

Referentno međunarodno i nacionalno pravo i strateški dokumenti su u poslednjim decenijama 20. i prvim decenijama 21. veka zacrtali neophodnost uspostavljanja rodne ravnopravnosti u visokom obrazovanju.² Međutim, visoko obrazovanje je generalno uzev (doduše, uz postojeće pozitivne primere značajnijih boljitaka), daleko od postavljenih strateških ciljeva i deklarativnih namera i želja. Da bi protivrečni potencijali savremenog univerzitetskog obrazovanja u dugoročnoj perspektivi mogli da prevagnu u korist emancipatorskih ideja i praksi, od civilizacijskog je značaja činjenica da su na internacionalnom i nacionalnim nivou postavljeni normativni i strateški ciljevi integrisanja rodne perspektive u visoko obrazovanje. Na taj način su uspostavljeni formalni preduslovi za građenje jasne i dugoročne politike urođnjavanje svih segmenata sistema visokog obrazovanja.

U savremenoj pedagoškoj kritičkoj teoriji dominira stav da obrazovne ustanove nisu ideološki neutralne ustanove, već naprotiv, služe da legitimišu i osnaže „moćnije“ društvene slojeve, prenoseći važeću konstrukciju društva, a to najčešće znači i da obnavljaju postojeću socijalnu nepravdu i nejednakost.³

Sadržaji i prakse obrazovanja predstavljaju moćne instrumente za reprodukciju aktuelnog rodno režima, koji je u velikoj meri obeležen patrijarhalnom matricom. Viševjekovne akumulirane rodne nejednakosti u društvu manifestuje se u svim sferama javnog i privatnog života, uključujući i visoko obrazovanje, na koje patrijarhalni vrednosni sistem i muška hegemonija još uvek vrše snažan uticaj, uprkos velikom broja žena u nastavnom osoblju i među studentskom populacijom.

S druge strane, obrazovanje predstavlja osnovni kanal preko kojeg se prenose i promovišu vrednosti slobode, socijalne pravde i jednakosti, odnosno, važan činilac unapređenja rodne ravnopravnosti kao ključne odrednice

2 *World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action.* UNESCO, Paris, 1998, http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm (pristup 17. 9. 2017).

3 P. Maklaren, *Če Gevara, Paulo Freire i pedagogija revolucije*, Eduka, Beograd 2013a. P. Maklaren, *Život u školama*, Eduka, Beograd 2013b, 17.

strategije humanog i održivog razvoja u novom milenijumu. Stoga se u savremenim društvima, posebno u onim tranzicionim, kakvo je naše, obrazovnim institucijama nameće obaveza da one same usvoje ideju i praksu rodne ravnopravnosti, i da svojom delatnošću menjaju društveni kontekst i budu promoteri ideje rodne ravnopravnosti, osnovnog postulata demokratije, jednakosti i pravde.

Rodna ravnopravnost je kompleksan i višedimenzionalni koncept, pa je i sam pojam kontroverzan i višeznačan. Zbog različitih konceptijskih shvatanja prirode i svrhe rodne ravnopravnosti,⁴ u literaturi i pravnim dokumentima rodna ravnopravnost se različito definiše.⁵ U našoj analizi polazimo od definicije prema kojoj rodna ravnopravnost podrazumeva ravnopravno učešće svih lica, bez obzira na rodnu pripadnost, u svim oblastima društvenog i privatnog života, kao i njihov ravnopravan položaj, jednake mogućnosti za ostvarivanje svojih prava i za sticanje jednake koristi od ostvarenih rezultata.⁶

Uvođenje rodne perspektive u pravničko obrazovanje (urodnjavanje obrazovnog procesa), zahteva višestruke institucionalne, pedagoške i obrazovne promene u Srbiji. To podrazumeva, između ostalog, preispitivanje svih studijskih programa, kao i udžbenika i silabusa sa stanovišta rodno senzitivnih sadržaja i jezika, stvaranje formalnih preduslova za bolji rodni balans među nosiocima univerzitetskog obrazovanja, prevazilaženje rodnih stereotipa i predrasuda koji se mogu pojaviti i kod nastavnika i studenata po pitanju razumevanja i tumačenja prava i posebnih njegovih oblasti, konkretnih zakona, posebnih slučajeva, a vezano i za multidisciplinarne dimenzije pravnčkog obrazovanja.

Rodna senzitivizacija visokog obrazovanja ima poseban značaj kada je reč o obrazovanju pravника, od čijih profesionalnih kompetencija zavisi stvaranje i primena prava. U pogledu pripreme studenata za rad u praksi, i dalje su aktuelne reči profesora Frankfurtera sa Pravnog fakulteta u Harvardu, izgovorene pre više od jednog veka: „Pravo je onakvo kakvi su pravnici. A pravo i pravnici su onakvi kakvim ih učine pravni fakulteti“.⁷ S obzirom da su

4 Šire, videti: Gender Equality Index Report, European Institute for Gender Equality, 2013, p. a).

Dostupno na: <http://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/Gender-Equality-Index-Report.pdf> (pristup 10. oktobar 2017).

5 Videti: Gender mainstreaming – Conceptual framework, methodology and presentation of good practices, Final report of activities of the Group of Specialists on Mainstreaming <http://www.unhcr.org/3c160b06a.pdf>; A glossary of terms on equality between women and men, European Commission, 1998, p. 28 <file:///C:/Users/Nevena/Downloads/7342d801-86cc-4f59-a71a-2ff7c0e04123.en.pdf>; European Commission (2010), Strategy for equality between women and men 2010–2015, Brussels, 21.9.2010 (COM(2010) 91 final). Dostupno na: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/document/index_en.htm.

6 Ovako je rodna ravnopravnost definisana u Nacionalnoj strategiji rodne ravnopravnosti za period od 2016. do 2020.

7 „Letter from Felix Frankfurter, Professor, Harvard Law School, to Mr. Rosenwald“ (May 13, 1927), citirano u: H.T. Edwards, „The Growing Disjunction between Legal Education and the Legal Profession“ *Michigan Law Review* 34, 1992, 91. Navedeno prema: B. P. Elman, Creating a culture of professional responsibility and ethics: a leadership

pravni propisi jedan od osnovnih instrumenata za sprovođenje politike rodne ravnopravnosti,⁸ obrazovanje pravnika, budućih kreatora i primenjivača propisa, predstavlja jedan od najvažnijih činilaca za sprovođenje politike rodne ravnopravnosti u svim sektorima društvenih odnosa.

Neophodnost uvođenja rodno senzitivnog pristupa u pravničko obrazovanje proizilazi i iz najviših vrednosnih i normativnih standarda modernog međunarodnog i domaćeg prava. Obrazovanje u rodno senzitivnom kodu studenata prava – budućih advokata, sudija, tužioca, administrativnih radnika, članova upravljačkih struktura, predstavnika u zakonodavnim i izvršnim strukturama vlasti – predstavlja investiciju u bolje zakonodavstvo i pravičnije tumačenje i primenu prava. Senzitivizovanje sudija, posebno, ali i generalno stručnjaka u svim poljima pravničke delatnosti služi ispunjenju onoga što čini suštinu savremenog prava, a to je – jednako poštovanje i zaštita svake individue.⁹

Za sveobuhvatno sagledavanje stepena urođjenosti pravnog obrazovanja neophodno je razmotriti – uz primenu odgovarajućih metoda – sve aspekte obrazovanja. Poseban značaj imaju sledeće odrednice: rodne dimenzije kurikuluma, „skrivenog kurikuluma“ (mere rodne senzibilisanosti odnosno, perzistiranja patrijarhalne matrice unutar obrazovnog okruženja), nastavnog materijala i naučnih istraživanja, vertikalna i horizontalna segregacija rodne dimenzije među studentskom populacijom, položaj žena u nastavnom i istraživačkom osoblju i u upravljačkim strukturama, učešće studentkinja i studenata u studentskim organizacijama i organima i stručnim telima fakulteta. Odgovarajuću pažnju treba posvetiti i jeziku obrazovnog diskursa.

U ovom radu izložimo rezultate eksplorativne analize rodnih dimenzija kurikuluma osnovnih akademskih studija prava i udžbenika koji se na ovim studijama koriste, jer iskustvo pokazuje da su to dva ključna faktora od kojih zavisi ostvarivanje obrazovnih ciljeva. Analizirana je sadržina silabusa određenih nastavnih predmeta, kao i sadržina udžbenika korišćenih za te predmete na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu.

2. NORMATIVNI I STRATEŠKI OKVIR URODNJAVANJA UNIVERZITETSKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI

Pošto su ciljevi urođjavanja visokog obrazovanja dalekosežni i sveobuhvatni, najpre se mora dati osvrt na normativni i strateški okvir koji zajed-

---

role for law schools, http://www.lsuc.on.ca/media/eighth_colloquium_professional_responsibility_ethics.pdf. (pristup 29. 9 2017)

8 Videti: M. Pajvančić, N. M. Petrušić, *Značaj institucionalnih mehanizama za ostvarivanje rodne ravnopravnosti*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 67 (2014), str. 26.

9 D. Vujadinović, Country Report on Legal Perspectives of Gender Equality in Serbia, in: *Legal Perspectives of Gender Equality in Southeast Europe*, SEELS, Skopje, November 2012.

no omogućavaju i zahtevaju pomenute procese. Normativni i strateški okvir urođnjavanja univerzitetskog obrazovanja su po nameri i sistemu vrednosti eminentno progresivni, jer doprinose ovaploćenju civilizacijskih standarda univerzalne jednakosti svih individua i jednakog prava na ispoljavanje individualnih različitosti. Pri tom, pravo na ispoljavanje različitosti po polu i rodu i istovremena pojava međunarodnih i nacionalnih mehanizama za ostvarenje ženskih prava predstavljaju grandiozni istorijski domet najnovijeg perioda ljudske istorije, koji se tiče polovine čovečanstva i koji u sebe inkorporira i sva druga partikularna ispoljavanja kompleksne sprege jednakosti pred zakonom, ravnopravnosti u smislu prava na jednake šanse, i prava na različitost.

2.1. Normativni okvir

Normativni okvir uvođenja rodne perspektive u obrazovanje u Srbiji čine međunarodni i unutrašnji propisi kojima je garantovana rodna ravnopravnost, zabranjena rodno zasnovana diskriminacija i utvrđene obaveze države i njenih organa da sprovode politiku rodne ravnopravnosti.

Na međunarodnom nivou je od ključnog značaja *Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena* iz 1979. godine (CEDAW),¹⁰ koja, pored ostalog, obavezuje države članice da obezbede ravnopravnost žena sa muškarcima na polju obrazovanja.¹¹ Posebno je naglašena obaveza uklanjanja stereotipnih shvatanja o ulogama muškaraca i žena na svim nivoima i oblicima obrazovanja putem revizije udžbenika i obrazovnih programa, prilagođavanja nastavnih metoda i dr.¹² Kada je reč o jednakosti u ostvarivanju prava na obrazovanje, osnovni međunarodni ugovor je *Pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* iz 1966. godine,¹³ kojim je garantovano pravo na obrazovanje, propisana zabrana diskriminaciju u pogledu njegovog uživanja po bilo kom ličnom svojstvu, uključujući i pol,¹⁴ i propisana obaveza država članica da obezbede jednako pravo muškarcima i ženama da uživaju sva prava koja *Pakt* garantuje, uključujući i pravo na obrazovanje.¹⁵

10 *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (CEDAW), General Assembly Resolution 34/180, 18 December, 1979. Konvenciju je ratifikovala SFRJ („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 11/81), a u SRJ i državnoj zajednici SCG važila je po osnovu sukcesije. Po tom osnovu važi i u Republici Srbiji.

11 Iako se u tekstu CEDAW pominje samo diskriminacija na osnovu pola, CEDAW Komitet stoji na stanovištu da je Konvencija usmerena na eliminisanje svih oblika diskriminacije žena, uključujući i rodno zasnovanu diskriminaciju. (Videti: *General Recommendation No. 28 on the Core Obligations of States Parties under Article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, CEDAW/C/GC/28, par. 5.

12 Član 10. CEDAW.

13 *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, General Assembly Resolution 2200A (XXI), 16 December, 1966. Konvenciju je ratifikovala SFRJ („Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, br. 7/71), a u SRJ i državnoj zajednici SCG važila je po osnovu sukcesije. Po tom osnovu važi i u Republici Srbiji, „Sl. list SFRJ – Međunarodni ugovori“, 7/71.

14 Član 2. *Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*.

15 Član 3. *Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*.

Međunarodni okvir relevantan za urodnjavanje visokoškolskog obrazovanja čine i brojne deklaracije i preporuke.¹⁶

Tako u *Pekinskoj deklaraciji*¹⁷ i *Platformi za akciju*¹⁸ usvojenim na Četvrtoj konferenciji o ženama održanoj 1995. godine, ukazuje se da su obrazovni program i nastavni materijali još uvek u velikoj meri pod uticajem polne diskriminacije, čime se jačaju tradicionalne ženske i muške uloge. Nepostojanje svesti o potrebi ravnopravnosti polova kod nastavnika/nastavnica na svim nivoima obrazovanja jača postojeću nejednakost između muškaraca i žena, pojačavajući diskriminacijske tendencije.¹⁹

Pitanjem integrisanja rodne perspektive u obrazovanje bavio se i Savet Evrope. U *Preporuci o uvođenju rodne ravnopravnosti u obrazovanje* iz 2007. godine,²⁰ konstatuje se da „obrazovanje za demokratsko građanstvo [...] doprinosi promociji principa ravnopravnosti između muškaraca i žena i da ohrabruje uspostavljanje harmoničnih i mirnih odnosa među ljudima“, i ukazuje se na potrebu da rodna dimenzija bude u sadržaju nastavnih programa, te da obrazovanje o privatnom životu bude sastavni deo nastavnih programa, kako bi se suzbijali seksistički stereotipi, a mladi ljudi bili pripremljeni za novo rodno partnerstvo u privatnom i javnom životu. Upućena je, takođe, preporuka državama da utiču na autore i izdavače nastavnih materijala da postanu svesni potrebe da rodna ravnopravnost bude kvalitativni kriterijum za stvaranje ovih materijala.

I u *Svetskoj deklaraciji o visokom obrazovanju za 21. vek*,²¹ preporučuje se ukidanje rodni stereotipa u visokom obrazovanju, uvažavanje rodni aspekata u različitim naučnim disciplinama, aktivno uključivanje žena u rad obrazovni ustanova na svim nivoima i u svim disciplinama, posebno pri donošenju odluka.²²

Urodnjavanje univerzitetskog obrazovanja je važan činilac u procesu stvaranja jedinstvenog evropskog obrazovnog prostora, definisanog tzv. *Bo-*

16 Videti šire: N. Petrušić, S. Konstantinović Vilić, Modeli rodne senzitivizacije obrazovanja pravnika/pravnica, u: *Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog*, Istočno Sarajevo, Pravni fakultet, 2012, str. 426–430.

17 <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/declar.htm> (pristup 10. oktobar 2017).

18 <http://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/> (pristup 10. oktobar 2017).

19 Kao jedan od ključnih strateških ciljeva utvrđenih Platformom za akciju, definisan je cilj B4: *Razviti obrazovanje i obuku bez diskriminacije*. Među aktivnostima koje treba preduzeti radi ostvarivanja ovog cilja navode se, pored ostalog, i obaveze vlada, obrazovni organa vlasti i drugih obrazovni i akademski institucija da razrade preporuke i sačine nastavne programe, udžbenike i učila bez polni stereotipa za sve nivoje obrazovanja, uključujući i obuku nastavnika. (Ibid.).

20 *Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum*, <http://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-mainstreaming-at-the-council-of-europe> (pristup 17. 9. 2017).

21 *World Declaration on Higher Education for the Twenty-first Century, Vision and Action*. UNESCO, Paris, 1998, http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm (pristup 17. 9. 2017).

22 Šire: Popović, D. Duhaček, D. Od ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje u Srbiji, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2009, str. 688.

lonjskom deklaracijom,²³ koji, pored ostalog, podrazumeva i obrazovanje za rodnu ravnopravnost, mir i toleranciju.²⁴

U unutrašnjem pravu je pravni osnov urođnjavanja visokog obrazovanja sadržan u *Ustavu Republike Srbije* iz 2006. godine,²⁵ koji zabranjuje svaki oblik diskriminacije pojedinaca i grupa na osnovu bilo kog ličnog svojstva,²⁶ uz mogućnost uvođenja posebnih mera radi ostvarivanja faktičke jednakosti onih pojedinaca i grupa koji se suštinski nalaze u nejednakom položaju u odnosu na ostale građane. Poseban značaj imaju odredbe Ustava RS kojima se jemči ravnopravnost žena i muškaraca i propisuje obaveza države da vodi politiku jednakih mogućnosti,²⁷ što podrazumeva dužnost države da odgovarajućim merama ukloni (faktičku) nejednakost između žena i muškaraca i stvori uslove da žene i muškarci pod jednakim uslovima uživaju garantovana prava.

Zabrana rodno zasnovane diskriminacije propisana je opštim antidiskriminacionim zakonom – *Zakonom o zabrani diskriminacije* iz 2009. godine, kojim je diskriminacija na osnovu pola propisana kao poseban slučaj diskriminacije.²⁸ Rodno zasnovanu diskriminaciju zabranjuje i poseban antidiskriminacioni zakon – *Zakon o ravnopravnosti polova* iz 2010. godine, koji organima javne vlasti nalaže da vode aktivnu politiku jednakih mogućnosti u svim oblastima društvenog života,²⁹ uključujući i obrazovanje.³⁰ *Zakonom o ravnopravnosti polova* izričito je propisana dužnost obrazovnih ustanova da u okviru studijskih programa obezbede obrazovanje o ravnopravnosti polova, u cilju prevazilaženja ograničavajućih uloga zasnovanih na polu, oslobađanja od stereotipa zasnovanih na polu i predrasuda zasnovanih na polu, kao i da u postupku donošenja studijskih programa i prilikom utvrđivanja standarda

23 The European Higher Education Area – Joint Declaration of the European Ministers of Education, http://www.magna-charta.org/resources/files/BOLOGNA_DECLARATION.pdf (pristup 19. 6. 1999).

24 D. Popović, D. Duhaček, op. cit. 689.

25 „Službeni glasnik RS“ br. 98/2006.

26 Član 21. Ustava RS.

27 Član 15. Ustava RS.

28 U čl. 20. propisano je da do diskriminacije po osnovu pola dolazi kada se postupa protivno načelu ravnopravnosti, odnosno poštovanju jednakih prava i sloboda žena i muškaraca u bilo kom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života. Zabranom diskriminacije po osnovu pola obuhvaćena su raznovrsna protivpravna ponašanja, uključujući uskraćivanje prava ili javno ili prikriveno priznavanje pogodnosti u odnosu na pol ili zbog promene pola, ucenjivanje i uznemiravanje s obzirom na pol, javno zagovaranje, podržavanje i postupanje u skladu sa predrasudama, običajima i drugim društvenim obrascima ponašanja koji su zasnovani na ideji podređenosti ili nadređenosti polova, odnosno stereotipnih uloga polova i dr. (Šire: N. Petrušić, I. Krstić, T. Marinković, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije*, Beograd, Glasnik, 2016, 155–156).

29 Član 3. Zakona o ravnopravnosti polova.

30 Videti: M. Pajvančić, N. Petrušić, Jašarević, S. *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd 2010, 76–77.

udžbenika, nastavnih metoda i normativa prostora i opreme, omogućće sprovođenje politike jednakih mogućnosti žena i muškaraca.³¹

Na zabranu rodno zasnovane diskriminacije upućuje i *Zakon o visokom obrazovanju* iz 2005. godine,³² kojim su utvrđeni principi visokog obrazovanja, uključujući princip poštovanja ljudskih prava i građanskih sloboda i princip zabrane svih oblika diskriminacije.

2.1. Strateški okvir

Unapređenje rodne ravnopravnosti i suzbijanje rodno zasnovane diskriminacije predstavljaju strateško opredeljenje Srbije, koja je Ustavom definisana kao socijalna država zasnovana na ljudskim pravima, vladavini prava i evropskim principima i vrednostima.³³

Gljučni strateški dokument kojim je utvrđen usaglašen sistem mera i aktivnosti za ostvarivanje politike rodne ravnopravnosti jeste *Nacionalna strategija za unapređenje rodne ravnopravnosti za period od 2016. do 2020. godine*.³⁴ Ovim dokumentom rodno osetljivo obrazovanje utvrđeno je kao jedan od posebnih ciljeva, u okviru prvog strateškog cilja: „Promenjeni rodni obrasci i unapređena kultura rodne ravnopravnosti“. Ukazujući na zaključna zapažanja CEDAW Komiteta upućena Srbiji, u kojima je iskazana zabrinutost zbog postojanosti rodni stereotipa u nastavnim materijalima i udžbenicima, u strategiji je konstatovano da obrazovni programi i nastavni sadržaji na svim nivoima formalnog obrazovanja nisu rodno osetljivi,³⁵ a u cilju urođnjavanja obrazovanja utvrđeno je nekoliko mera, od kojih su neke relevantne i za oblast visokog obrazovanja.³⁶ Pored toga, strategijom je, kao poseban strateš-

31 Član 32. Zakona o ravnopravnosti polova.

32 „Službeni glasnik RS“, br. 76/2005, 100/2007 – autentično tumačenje, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014, 45/2015 – autentično tumačenje, 68/2015 i 87/2016. Narodna skupština je krajem septembra 2017. usvojila Zakon o izmenama i dopunama Zakona o visokom obrazovanju, koji još uvek nije objavljen. Sudeći prema Predlogu Zakona, novine nisu relevantne za temu kojom se bavimo.

33 Član 1. Ustava RS.

34 „Službeni glasnik RS“, br.4/2016). Strategiju prati Akcioni plan za njeno sprovođenje, koji se odnosi na period 2016–2018.

35 Ova konstatacija je bila sadržana i u ranijoj Nacionalnoj strategiji za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti (2009–2015), u kojoj je bilo navedeno: „Stereotipnim predstavama o rodnim ulogama dobrim delom doprinosi i tradicionalistički sadržaj školskih programa, školskih udžbenika i drugih instruktivnih materijala. Iako u nastavnom gradivu nema diskriminacije, kroz stereotipne sadržaje koji počinju od bukvara, preko drugih udžbenika, posebno iz društvenih predmeta, provlače se patrijarhalni obrasci i androcentrični modeli koji utiču na formiranje mentaliteta i kroz koje se formiraju anahroni stavovi o rodnoj ravnopravnosti, zbog čega je kasnije teže obezbediti široku podršku javnog mnjenja za potrebne promene u ovoj oblasti“.

36 U pitanju su sledeće mere: Uvođenje obaveznih rodno osetljivih i antidiskriminatornih obrazovnih programa i nastavnih sadržaja na svim nivoima obrazovanja, uključivši obrazovanje odraslih i obrazovanje medijskih profesionalaca/profesionalki; Revizija nastavnih sadržaja i udžbenika radi eliminisanja rodni stereotipa, diskriminatorni sadržaja i diskriminatornog jezika; Unapređivanje kompetencija zaposlenih u obrazovanju i vaspitanju putem uvođenja obaveznih obrazovnih programa o rodnoj ravno-

ki cilj, utvrđeno i *razvijanje znanja i vidljivost akademskih rezultata u oblasti studija roda*, čije ostvarivanje podrazumeva dužnost visokoškolskih ustanova da unapređuju i podržavaju rodne studije kao izvor znanja o rodnim odnosima i jačanje njihovog uticaja na širu akademsku zajednicu, kao i na promenu rodnih obrazaca i unapređivanje kulture rodne ravnopravnosti, uvođenje predmeta iz rodnih studija na univerzitetima, dodatno usavršavanje studenata/studentkinja i dr.

U *Strategiji prevencije i zaštite od diskriminacije* iz 2013. godine,³⁷ kojom je utvrđena antidiskriminaciona politika države, ukazano je na nedostatak rodno senzitivnih sadržaja u udžbenicima i obrazovnim materijalima, a kao jedan od opštih ciljeva strategije utvrđena je promena tradicionalnog, patrijarhalnog stereotipa o rodnim ulogama, dok je kao poseban cilj utvrđeno „uključivanje u obrazovni sistem sadržaja o neprihvatljivosti svih oblika diskriminacije žena, uključujući rodne stereotipe, u kurikulumu za osnovno i srednje školsko obrazovanje, kao i visoko obrazovanje“.

Imajući u vidu da obrazovanje, njegovi sadržaji i prakse predstavljaju moćne instrumente za urođnjavanje politika i programa u svim oblastima društvenog života, moglo bi se očekivati da integrisanje rodne perspektive bude jedan od ciljeva razvoja obrazovanja i naučnih istraživanja. Međutim, u *Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*,³⁸ koja definiše ciljeve, pravce i prioritete razvoja osnovnog, srednjeg i visokog obrazovanja, uopšte se ne problematizuju rodne nejednakosti u obrazovanju, niti je urođnjavanje ove oblasti strateško opredeljenje države. Zbog takvog pristupa ova strategija spada u red rodno slepih strateških dokumenata države. Nešto više sluha za rodne dimenzije ima nova *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije za period od 2016. do 2020. godine – Istraživanja za inovacije*,³⁹ kojom je unapređivanje rodne (i manjinske) ravnopravnosti u nauci i inovacijama predviđeno kao jedna od šest mera kojima će se osigurati izvrsnost i dostupnost ljudskih resursa za nauku i privredu i društvene delatnosti. Nije, međutim, predviđeno kojim će se aktivnostima ova mera sprovesti, osim što je navedeno da će se unaprediti rodna (i manjinska) ravnopravnost „na svim nivoima odlučivanja“ i sprovesti „rodno budžetiranje prema Smernicama za rodno budžetiranje na nacionalnom nivou u Republici Srbiji“.

3. RODNA ANALIZA I RODNO OSETLJIVI INDIKATORI ZA PROCENU PRAVNIČKOG OBRAZOVANJA

Kao i visoko obrazovanje uopšte uzev, visoko pravničko obrazovanje ima tri ključne uloge: obrazovanje, naučno istraživanje i podrška razvoju druš-

---

pravnosti; Uvođenje rodno osetljivog jezika u sve nastavne sadržaje; Uključivanje ženskog doprinosa nauci, kulturi i umetnosti u sadržaje nastavnih predmeta.

37 „Službeni glasnik RS“, br. 60/2013.

38 „Službeni glasnik RS“, br. 107/2012.

39 „Službeni glasnik RS“, br. 25/2016.

tva.⁴⁰ Osnovni ciljevi pravničkog obrazovanja jesu da pripremi studente za pravnički poziv na način kojim se obezbeđuje da oni – kao pravnici profesionalci – obavljaju svoj posao visoko profesionalno, budu potpuno posvećeni pravdi i pravičnosti, kao i najvišim etičkim standardima, zajedničkom dobru i punom uvažavanju ljudskog dostojanstva; takođe, pravničko obrazovanje ima za cilj da ih pripremi da žive, uče i rade u raznovrsnom, multikulturalnom i globalizovanom okruženju.

U našoj analizi polazimo od pretpostavke da bi visokoškolske ustanove uopšte uzev i, posebno, one koje obrazuju pravnike, trebalo da ispunjavaju svoju obavezu da u obavljanju svoje delatnosti od javnog značaja poštuju politiku rodne ravnopravnosti, utvrđenu strateškim dokumentima države, i da sistematski doprinose njenom ostvarivanju. Sledstvena pretpostavka je da pravni fakulteti ispunjavaju svoju obavezu da rodnu perspektivu ugrađuju u sve svoje studijske programe – kojima se definiše zašto se uči, šta se uči i kako se uči,⁴¹ da nastoje sve udžbenike da učine podložnim proverbi usaglašenosti sa normativnim i strateškim okvirom za integrisanje perspektive rodne ravnopravnosti u sve aspekte univerzitetskog rada.

Procena rodnih dimenzija pravničkog obrazovanja podrazumeva celovito sagledavanje svih njegovih elemenata: studijskog programa, obrazovnog okruženja i ljudskih resursa. U tom smislu se, po našem mišljenju, može izdvojiti nekoliko ključnih indikatora za procenu stepena urođenosti pravničkog obrazovanja.

Prvi indikator je *rodna osetljivost studijskog programa*. S obzirom da su u procesu sekundarne socijalizacije obrazovni programi glavni motori za proizvodnju i prihvatanje rodnih stereotipa,⁴² za procenu rodne osetljivosti pravničkog obrazovanja neophodno je sagledati rodne dimenzije svih elemenata akreditovanog studijskog programa.

Drugi indikator je *rodna osetljivost udžbenika*, jer su to osnovna nastavna sredstva i izvori saznanja o društvenim i pravnim pojavama i institutima koje se izučavaju u okviru studija prava, tako da je njihova rodna analiza od ključnog značaja za sagledavanje rodne osetljivosti pravničkog obrazovanja.⁴³

Treći indikator je tzv. *skriveni kurikulum (hidden curriculum)*,⁴⁴ koji se odnosi na meru prisustva patrijarhalne matrice u obrazovnom okruženju.

40 Videti: *The Magna Charta Universitatum*, dokument potpisan 18. septembra 1988 od 388 rektora i upravnika univerziteta iz Evrope i šire, povodom proslave 900 godina Univerziteta u Bolonji. <http://www.magna-charta.org/magna-charta-universitatum/the-magna-charta-1/the-magna-charta>.

41 Šire: M. Vukasović, *Razvoj kurikuluma u visokom obrazovanju*, AAOM, Dosije, Beograd 2006, str. 25.

42 J. Mertus, Z. Mršević, M. Dutt, N. Flowers, *Ženska ljudska prava – praktična primena*, Beograd, 1995, str. 16.

43 Šire: D. Stjepanović-Zaharijevski, D. Gavrilović, N. Petrušić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost, Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Beograd, Mena Group, UNDP, 2010, str. 14.

44 Pojam „skriveni kurikulum“ ukazuje na „nepisana pravila“ i „podrazumevana znanja“, odnosi se na ono što se od studenata prećutno očekuje ili što im se prenosi na neformalnom i neekspliciranom nivou. (I. N. Jarić, *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*, 2012, str. 21).

Polazeći od činjenice da u procesu obrazovanja, kroz predavanja, vežbe i druge oblike rada sa studentima, nastavnici i studenti interpretiraju društvene i pravne pojave, vođeni svojim sistemom vrednosti, često i sa internalizovanim rodnim stereotipima, realizacija usvojenog obrazovnog programa može u ishodu da dovede do učvršćivanja rodnih stereotipa.⁴⁵ S druge strane, za obrazovanje su važni sadržaji iskustvenog učenja kojima su studenti izloženi u obrazovnoj ustanovi,⁴⁶ suočavajući se sa njenom organizacionom kulturom,⁴⁷ u formalnim i neformalnim kontaktima sa nastavnicima, donosiocima odluka i drugim akterima. U grupu indikatora vezanih za skriveni kurikulum spadaju, po našem mišljenju, sledeći indikatori: stavovi nastavnog osoblja, studenata i donosilaca odluka prema rodnim ulogama i rodnoj ravnopravnosti; nivo rasprostranjenosti rodno zasnovane diskriminacije i rodno zasnovanog uznemiravanja, uključujući i seksualno uznemiravanje među nastavnicima, među studentima i u njihovim uzajamnim odnosima; postojanje i praktična delotvornost instrumenata za sprečavanje i sankcionisanje rodno zasnovane diskriminacije i rodno zasnovanog uznemiravanja, uključujući i seksualno uznemiravanje za pomenute aktere i odnose.

Četvrti indikatori su vezani za *rodni balans ljudskih resursa*, za pitanja jednakih šansi za učešće žena u nastavnom, naučnom i istraživačkom procesu i za njihovo karijerno napredovanje.

Peti relevantni indikatori su kvantitativne vrste i vezani su za *kvantitativni rodni balans u nastavničkoj i studentskoj populaciji*, uključujući i analizu vertikalne i horizontalne segregacije, kao i za *rodno senzitivnu statistiku*: polna struktura nastavnog osoblja, organa upravljanja i rukovođenja; položaj žena i karijerno napredovanje u nastavnom i istraživačkom polju rada; polna struktura studentske populacije, članova i rukovodstva studentskih organizacija i predstavnika studenata u stručnim telima i organima obrazovne ustanove.

S obzirom da je u visokoškolskim ustanovama obrazovanje neodvojivo povezano sa naučnim istraživanjima, za sagledavanje rodnih dimenzija pravnčkog obrazovanja neophodno je, po našem mišljenju, razmotriti i *rodnu osetljivost naučnih istraživanja*, kako u pogledu njihove tematike i sadržaja, tako i u pogledu položaja žena i muškaraca u istraživačkim timovima.

4. ANALITIČKI OKVIR I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U našem istraživanju koristimo metod rodne analize,⁴⁸ ispitujući pravnčko obrazovanje u odnosu na postojeće ciljeve politike rodne ravnopravno-

45 Stjepanović-Zaharijevski *et.al.* op. cit., str. 97.

46 P. Georgievski, Sociologija nastavnog programa, *Sociološki rečnik* (ur. A. Mimica i M. Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 549, nav. prema I. N. Jarić, 2012, str. 19.

47 Videti: A. Ramštek, *Rodna ravnopravnost, priručnik za predavače, Ministarstvo inostranih poslova Republike Slovenije*, iv http://www.ijp.rs/uploads/editor_/joined_document.pdf (pristup 23. 9. 2017).

48 Rodna analiza podrazumeva sagledavanje razlika u uslovima, potrebama, zastupljenosti, dostupnosti izvora i razvoja, kontroli sredstava, moći odlučivanja, itd. između žena

sti koju država sprovodi u oblasti obrazovanja. Istraživanje je eksplorativnog karaktera, jer je to bio najbrži i najekonomičniji način da se generišu hipoteze i odrede postavke i pravci budućih sveobuhvatnih istraživanja. Zbog ograničenih resursa, predmet rodne analize su samo dva ključna obrazovna elementa: programi osnovnih akademskih studija prava, kao najmasovnijih pravnih studija, i udžbenici kao primarna literatura koju studenti koriste za sticanje znanja iz pojedinih predmeta.

Istraživanje je rađeno na prigodnom uzorku, koji čine akreditovani programi osnovnih akademskih studija prava, koje sprovode dve akreditovane ustanove koje u Srbiji obrazuju diplomirane pravnike, a čiji je osnivač država,⁴⁹ na kojima zvanje diplomiranog pravnika stiće najveći broj studenata u Srbiji. Uzorak obuhvata i selektovanu literaturu koja se koristi u realizaciji ovih studijskih programa.

Rodna analiza programa osnovnih akademskih studija treba da odgovori na pitanje – da li je i u kojoj meri u njima izražena rodna perspektiva. Da bi se ocenila rodna osetljivost programa osnovnih akademskih studija, ispitivale smo sve elemente studijskog programa: strukturu, svrhu, ciljeve, kompetencije koje se njegovom realizacijom stiće, listu i strukturu obaveznih i izbornih predmeta koji ga čine, kao njihove ciljeve, ishode učenja i sadržaj.

U analizi smo, koristeći kvantitativan i kvalitativan metod, prikupile podatke tragajući za odgovorima na sledeća pitanja:

- 1) Da li je poznavanje /razumevanje rodni dimenzija prava definisano kao jedan od ishoda učenja?
- 2) Da li su *Ljudska prava* poseban nastavni predmet i kakav je njegov status (obavezni ili izborni)? Ovo pitanje implicira da postojanje ili nepostojanje predmeta ljudska prava, kao i njegov status, indikuje samo po sebi meru otvorenosti studijskog programa za civilizacijski progresivno centriranje međunarodnog i nacionalnog prava, kao i studija prava, oko prava ljudskih prava. Dalja pretpostavka je da senzitivnost studijskih programa za pravo ljudskih prava predstavlja dobru osnovu za dalje iskorake ka rodno senzitivnom pristupu studijama prava, čak iako u datim okolnostima predmet *Ljudska prava* nije rodno senzitivno koncipiran.
- 3) Da li su *Studije roda* poseban nastavni predmet i kakav je njihov status (obavezni ili izborni)?
- 4) Da li se i u kojoj meri u silabusima nastavnih predmeta obuhvaćenih kurikulumom pominju rodni aspekti društvenih i pravnih pojava i instituta koji čine sadržaj predmeta? i
- 5) Koliko je ukupno tema interpretirano u rodnoj perspektivi?

---

i muškaraca, na osnovu njima pripisanih rodni uloga. Videti: *One hundred words for equality: A glossary of terms on equality between women and men*, Office for Official Publications of the European Communities, 1998.

49 U Srbiji je akreditovano ukupno 13 visokoškolskih ustanova na kojima se stiće zvanje diplomiranog pravnika. Osnivač šest ustanova je država, a osnivači sedam ustanova su pravna i fizička lica, u skladu sa čl. 40. Zakona o visokom obrazovanju.

Uz uvažavanje činjenice da su neki predmeti po prirodi stvari rodno neutralni, prikupljeni podaci omogućili su da se analizirani studijski programi svrstaju u jednu od sledećih kategorija: rodno negativan, rodno neutralan i rodno senzitivn.⁵⁰⁵¹

Kada je reč o udžbenicima, u formiranju uzorka primenile smo sledeći pristup: najpre smo utvrdile spisak najznačajnijih rodno relevantnih tema (pojmovi i pojava), koji predstavljaju jedinice posmatranja i zajedno čine analitički okvir istraživanja. To su sledeći pojmovi i pojave: 1) rodna ravnopravnost 2) rodni stereotipi i predrasude 3) diskriminacija – strukturalna, institucionalna i individualna, 4) politička reprezentacija žena, 5) posebne mere u korist depriviranih grupa, 6) usklađivanje profesionalnog i porodičnog života, 7) brak, 8) vanbračna zajednica, 9) istopolna partnerstva, 10) roditeljstvo, 11) reproduktivna prava, 12) prava LGBT osoba, 13) rodno zasnovano nasilje, 14) zločini iz rodno zasnovane mržnje i 15) rodna (ne)senzitivnost jezika kojim je udžbenik napisan. Na osnovu selektovanih tema, sastavile smo spisak obaveznih predmeta koji najdirektnije referišu navedene teme, pa smo iz zvaničnih silabusa za ove predmete prikupile podatke o obaveznoj literaturi (ili smo uzele najnovija izdanja referentnih udžbenika). Na taj način formirale smo uzorak koji čini jedanaest udžbenika, koje je napisalo (da i to pomenemo) deset autora i jedna autorka.⁵²

- 50 U našoj kategorizaciji izrazom „rodno negativan“ označavamo studijski program koji sadrži eksplicitnu promociju stereotipnih rodni uloga i rodno diskriminatorskih stavova, dok izrazom „rodno neutralan“ označavamo program u čijem sadržaju nisu zastupljene teme koje objašnjavaju rodne aspekte društvenih i pravnih pojava i instituta, tako da su u ishodu rodno slepi. Konačno, izrazom „rodno senzitivn studijski program“ označavamo rodno osvešćen studijski program, tj. program čiji sadržaj pokazuje da se prepoznaju i na adekvatan način interpretiraju rodne dimenzije društvenih i pravnih pojava i instituta, kao i nejednakosti koje primena rodno neutralnih propisa proizvodi.
- 51 U evropskim prostoru visokog obrazovanja postoji praksa da fakulteti/univerziteti objavljuju informacije o rodno-relevantnim sadržajima u studijskim programima. Prema podacima iz jednog istraživanja, u Holandiji univerziteti ukazuju na nivo i vrstu rodno relevantnih sadržaja svojih nastavnih programa svrstavajući ih u četiri kategorije: 1) program je rodno orijentisan; 2) program sadrži obavezne komponente o rodni pitanjima; 3) postoji mogućnost izbora modula o rodni pitanjima koji nisu obavezni; ili 4) program nema rodnu orijentaciju. U istraživanju se navodi da od ukupno 676 studijskih programa za koji su 2011. godine ponuđene stipendije, 22% (149) uključuju obavezne rodno-povezane elemente; 19% (129) nude neobavezne rodno-povezane module i 59% (398) ne uključuju rodnu orijentaciju. (Vid: Langeveld, M. Vijfhuizen, C. Gondwe, M. Complexities of gender mainstreaming in higher education capacity development programmes, The Netherlands organisation for international cooperation in higher education, 2012, 14. <https://www.nuffic.nl/en/publications/find-a-publication/complexities-of-gender-mainstreaming-in-higher-education-capacity-development-programmes.pdf> (pristup 14. 9. 2017).
- 52 Saša Bovan, *Osnovi sociologije prava*, Pravni fakultet, Beograd 2017; Milovan M. Mitrović, Danilo S. Vuković, *Uvod u sociologiju prava*, Pravni fakultet, Beograd 2016; Ratko Marković, *Ustavno pravo*, Pravni fakultet, Beograd 2017; Dragan M. Stojanović, *Ustavno pravo*, Sven, Niš 2013; Zoran Ponjavić, *Porodično pravo*, Službeni glasnik, Beograd 2017; Marija Draškić, *Porodično pravo i prava deteta*, Pravni fakultet, Beograd 2015; Slobodan Panov, *Porodično pravo*, Pravni fakultet, Beograd 2015; Predrag Jovanović, *Radno pravo*, Pravni fakultet, Novi Sad 2012; Branko Lubarda, *Radno pravo*, Pravni fakultet, Beograd

Preliminarnim pregledom udžbenika najpre smo ispitale da li uopšte obrađuju očekivane rodno relevantne teme, a zatim smo u svakom od udžbenika koji ih obrađuje selektovale delove teksta u kojima su one obrađene. Kvalitativnom analizom tih delova teksta sagledale smo koliki je prostor (i značaj) posvećen rodno relevantnim temama u odnosu na druge teme, način na koji su one objašnjene i povezane sa drugim temama, u kojoj su meri problematizovani rodni stereotipi i kako su interpretirana nova rodno senzitivna zakonska rešenja u domenu političke participacije, zaštite od rodno zasnovane diskriminacije i nasilja i dr. Uvidi koje smo na ovaj način stekle predstavljaju osnov za izvođenje zaključaka o stepenu rodne osetljivosti udžbenika i njihovu kategorizaciju na rodno negativne, rodno neutralne i rodno senzitivne.⁵³

5. REZULTATI I NJIHOVO TUMAČENJE

5.1. Studijski programi

Program osnovnih akademskih studija prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu⁵⁴ obuhvata 76 nastavnih predmeta koji su raspoređeni u okviru četiri godine studija, od koji su 24 obavezna nastavna predmeta, 20 su obavezni predmeti na nastavnim grupama,⁵⁵ a 32 nastavna predmeta sa treće i četvrte godine studija su opcionog karaktera.⁵⁶ Nastavnim programom obuhvaćeno je i šest veština.

U studijskom programu, u opisu njegove svrhe, ciljeva, kompetencija koje se stiču na osnovnim studijama prava opšte se ne pominje rodna dimenzija prava. Kao svrha studijskog programa navodi se osposobljavanje studenata za primenu prava, kao i njihovo osposobljavanje da „kreativno i kritički razmatraju probleme stvaranja prava i u svom daljem profesionalnom radu utiču na razvoj i primenu prava u skladu sa načelom vladavine prava i njegovog razvoja na način koji optimalno doprinosi ostvarivanju društvenih potreba“. Posebno je apostrofirano da je svrha studijskog programa da „ponudi adekvatne odgovore na savremene potrebe pravničkog obrazovanja i obavljanja profesije pravnika u cilju stvaranja kadrova koji mogu stručno i profesionalno da se nose sa savremenim društvenim izazovima, a jednovremeno da

---

2012; Zoran Stojanović, Nataša Delić, *Krivično pravo. Posebni deo*, Pravna knjiga, Beograd 2017; Dragan Jovašević, *Krivično pravo, Posebni deo*, Nomos, Beograd 2006.

53 Kategorizaciju udžbenika vršile smo prema kriterijumima koje smo primenila u kategorizaciji studijskih programa.

54 Akreditovan nastavni program osnovnih studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Odluka o akreditaciji, Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja, Komisija za akreditaciju naučno-istraživačkih organizacija, No. 021-01-17/61, 12.03.2013, Beograd.

55 Od druge godine studenti biraju jednu od četiri nastavne grupe, i četiri predmeta sa nastavne grupe su im obavezna.

56 Lista opcionih na trećoj godini iznosi 18, i na četvrtoj 14 predmeta, od kojih u svakoj godini student bira po jedan, ukupno dva.

u svom budućem radu poštuju i postupaju u skladu sa vrednostima koje su se iskristalisale kroz dugi niz decenija“. U odeljku kojim su utvrđeni ciljevi studijskog programa osnovnih akademskih studija navodi se da se „prilikom izrade studijskog programa posebno [...] vodilo računa o zahtevima međunarodne konkurentnosti i načelima Bolonjske deklaracije“ i da „program osnovnih studija na Pravnom fakultetu ima za cilj da bude istinski predstavnik evropskog sistema visokog obrazovanja“. Isto tako, kod opisa kompetencija navodi se da će studenti „steći i neophodne kompetencije za razumevanje, tumačenje, istraživanje i primenu pravničkih znanja neophodnih u procesu evropskih integracija, posebno u procesu pridruživanja Srbije Evropskoj uniji“. Evidentno, je, međutim, da poznavanje i razumevanje rodni dimenzija prava nije definisano kao jedan od ishoda učenja studijskog programa osnovnih studija prava.

Uvid u strukturu i sadržaja kurikuluma pokazuje da je nastavni predmet *Ljudska prava* jedan od obaveznih predmeta na trećoj godini na međunarodno-pravnoj nastavno-naučnoj grupi, što znači da je obavezan za studente koji su optirali ovu nastavnu grupu, ali nema karakter opšteobaveznog predmeta, tj. predmeta koji je obavezan za sve studente.

Studijskim programom obuhvaćen je i nastavni predmet *Studije roda*, koji u programu nosi naziv *Rodno pravo*, i ima karakter izbornog predmeta na trećoj godini studija, a na listi od 18 izbornih predmeta koji su ponuđeni studentima nalazi se na poslednjem mestu.

Analizom silabusa nastavnih predmeta, kojima su definisani cilj, ishod i sadržaj predmeta, nastojale smo da saznamo da li se, u kojim i u kojoj meri pominju rodni aspekti društvenih i pravnih pojava i instituta koji čine sadržaj predmeta.

Prikupljeni podaci od ukupno 78 nastavnih predmeta, pokazuju da ima 11 (uključujući *Rodno pravo*) onih u čijim su silabusima navedene teme (pojave i instituti), kojima je rodna dimenzija imanentno svojstvo.

Iako su silabusima pojedinih nastavnih predmeta obuhvaćene u manjem ili većem broju rodno relevantne teme, u silabusima se ne pominje da se one razmatraju u rodnoj perspektivi. Izuzetak je jedino sadržaj predmeta „Rodno pravo“, iz koga se jasno može zaključiti da se sve teme razmatraju na rodno senzitivni način.

S obzirom na kriterijume za procenu stepena „orodnjenosti“ studijskih programa, posmatran u celini, studijski program osnovnih akademskih studija prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu spada u red rodno neutralnih studijskih programa.

Studijski program osnovnih akademskih studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu⁵⁷ obuhvata ukupno 72 predmeta raspoređenih u četiri godine studija, od kojih su 24 opšteobavezna, dok 48 ima status izbornih predmeta,

57 Akreditovani studijski program osnovnih studija Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/studije/Studijski-program-osnovnih-akademskih-studija-prava-iz-2013.pdf> (accessed 15. October 2017).

raspoređenih na ukupno četiri izborne liste (po jedna na svakoj godini studija). U opisu strukture, svrhe, ciljeva, kompetencija koje se stiču na osnovnim studijama prava, ne pominje se rodna dimenzija prava, niti je njeno poznavanje, odnosno razumevanje definisano kao jedan od ishoda učenja.

U kurikulumu osnovnih akademskih studija prava *Ljudska prava* nisu poseban nastavni predmet, dok je jedan od 17 opcionih predmeta na trećoj godini studija predmet *Pravne studije roda*.

Uvid u silabuse nastavnih predmeta pokazuje da se u sadržaju 14 predmeta (uključujući *Pravne studije roda*) od ukupno 72 nastavnih predmeta pominju teme (pojave i instituti) kojima je rodna dimenzija imanentno svojstvo..

Prikupljeni podaci pokazuju da su teme sa direktnim rodnom obeležjima uglavnom sadržane u opcionim predmetima. Međutim, ni u jednom silabusu ne pominje se da će one biti interpretirane sa rodnog aspekta. Jedini izuzetak je silabus predmeta *Pravne studije roda*, iz koga se može zaključiti da će sve teme biti interpretirane na rodno senzitivnan način.

5.2. Udžbenici

Kao što je već napomenuto, u odabranim udžbenicima smo proveravale prisustvo rodno relevantnih pojmova i pojava, zatim, ako su prisutne u kojoj meri su rodno senzitivno razmatrane i koliki im je značaj uporedno gledano dat. Takođe, u kojoj meri su u ovim udžbenicima problematizovani rodni stereotipi, na jednoj strani, i na drugoj – da li su i kako su u njima razmatrana nova rodno zasnovana zakonska rešenja.

Cilj ove pilot analize je da ponudi metodološki i analitički okvir za uporednu analizu, kao i za pojedinačnu analizu bilo kojih udžbenika. Ovdje će biti ponuđena samo sumarna analiza dobijenih rezultata analize udžbenika za pomenute predmete, jer ne samo što je delikatno pominjanje pojedinačnih udžbenika i njihovih autora, već je, po našem mišljenju, metodološki ispravnije ponuditi konkretne nalaze u okvirima sveobuhvatnog budućeg istraživačkog projekta, koji bi obuhvatio sve udžbenike sa svih akreditovanih studijskih programa prava i, generalno, visokog obrazovanja. Štaviše, i projekat preispitivanja udžbenika visokog obrazovanja na evropskom nivou bi itekako imao smisla za svrhe urođnjavanja visokog obrazovanja u Evropi i šire.

Udžbenici za *Sociologiju* i *Sociologiju prava* imaju manje ili više rodno senzitivna objašnjenja tema sa izrazitim rodnom dimenzijom, kao što su pitanja porodice, braka, roditeljstva, i td. međutim, sve ostale teme su razmatrane na rodno neutralan način, iako i mnoge od njih imaju rodnu dimenziju (na primer, društvene grupe, moć, društvene uloge, i td.). Rodno senzitivna analiza ne pokriva više od 10 do 15% sadržaja. Novi rodno senzitivni zakoni, koji su važni za sprečavanje nasilja u porodici i diskriminacije po rodnoj osnovi i za afirmaciju rodne ravnopravnosti, uopšte se ne pominju. Rodno nesenzitivnan jezik je korišćen u svim ovim udžbenicima.

Većina udžbenika za *Porodično pravo* spadaju u rodno neutralne po tretmanu sadržaja i načinu pisanja. U jednom od njih su određene teme, koje imaju izrazitu rodnu dimenziju, razmatrane na rodno senzitivnan način, iako i on u krajnjem skoruu spada u rodno neutralne udžbenike. S druge strane, postoji i udžbenik koji sadrži otvorene ili prikrivene rodno negativne sentimente, implikacije i sadržaje; u smislu, da veći fokus stavlja u analizi braka na postojeće religijske dogme (koje reprodukuju patrijarhalnu matricu), nego na zakonske norme savremenog porodičnog prava; izlažu se negativna stanoovišta o homoseksualnom partnerstvu, a dovodi se čak u pitanje i pravo na abortus; ne sadrži objašnjenje rodne osnove porodičnog nasilja, već štaviše nudi rodno negativno objašnjenje.

U udžbenicima *Ustavno prava* se ne daje adekvatno teorijsko objašnjenje za ustavno garantovano pravo na rodnu ravnopravnost, kao ni za politiku jednakih mogućnosti (koja je deklarirana po prvi put u Ustavu iz 2006). Većina tema nema rodnu dimenziju, ali gde ona postoji interpretirana je na rodno neutralan način. Tako, na primer, izostaje pomenuto adekvatno objašnjenje politike jednakih mogućnosti, razlika između supstantivne i formalne jednakosti, cilj posebnih afirmativnih mera, uključujući i one koje su predviđene po pitanju političke participacije žena. Jezik u udžbenicima je rodno nesenzitivan. Žene su ponekad označene na uvredljiv i klišiziran način kao „slabiji pol.“

U jednom od udžbenika za *Radno i socijalno pravo* postoji u značajnoj meri rodno senzitivnan sadržaj. U njemu se takođe naglašava značaj feminističkog pokreta za razvoj radnog prava. Princip jednakosti u zapošljavanju i radu je razmatran na rodno senzitivnan način, sa jakim naglaskom na principu jednakih mogućnosti i na rodno zasnovanoj diskriminaciji i njenoj zabrani. U diskutovanju rodno zasnovane diskriminacije, ukazuje se na činjenicu da se ona primarno odnosi na žene, ali se takođe ukazuje na to da se ponekad odnosi i na muškarce i transseksualne osobe. Po pitanju zlostavljanja na radu, zapostavljen je rodni element u tretiranju žrtve. Ima nekoliko primera rodno senzitivnog jezika u udžbeniku. Ipak, u krajnjem ishodu, i ovaj udžbenik spada u rodno neutralne i pisane rodno nesenzitivnim jezikom, iako u mnogo manjoj meri u odnosu na druge.

U udžbenicima za *Krivično pravo*, većina tema nema inherentnu rodnu dimenziju. Teme koje, međutim, imaju rodnu dimenziju nisu razmatrane na rodno senzitivnan način. Objašnjenje rodne dimenzije seksualnog nasilja je izostalo. Nedovoljno pažnje je posvećeno kriminalnim činovima sa elementima diskriminacije. Društvena opasnost od kriminalnih dela zasnovanih na rodno zasnovanoj mržnji i ideji časti nije uopšte razmatrana.

ZAKLJUČAK

Izvršena analiza akreditovanih kurikuluma i silabusa za dva najveća pravna državna fakulteta u Srbiji, kao i udžbenika koji se na ovim fakultetima koriste za referentne pravne predmete, ukazuje, u celini uzev, na rodno

neutralan pristup, odnosno, na gotovo potpuni izostanak rodno senzitivnog pristupa u analizi nastanka i razvoja prava, kao i pravno relevantnih pojava i instituta, objašnjenja i tumačenja zakona. Jezik pisanja kurikuluma, silabusa i udžbenika je rodno nesenzitivan, a i elementi rodnih stereotipa su prisutni u pojedinim od udžbenika iz uzorka.

To implicira da studije prava na reprezentativnim univerzitetima ne ispunjavaju standarde normativnih i strateških opredeljenja države Srbije po pitanju integrisanja rodne perspektive u visoko obrazovanje.

Pretpostavke od kojih smo krenule u analizi – da sve visokoškolske ustanove i one koje obrazuju pravnike, treba da poštuju (ili faktički i poštuju) politiku rodne ravnopravnosti, i da sistematski doprinose njenom ostvarivanju kroz urođnjavanje svojih studijskih programa, silabusa i udžbenika – pokazale su se neutemeljenim u datom stanju stvari.

Preporuke bi morale da idu u pravcu donošenja akcionih planova urođnjavanja visokog obrazovanja na nivou ukupnog univerzitetskog obrazovanja i na posebnim univerzitetima i fakultetima, uključujući i pravne fakultete.

Akcioni planovi urođnjavanja studija doprineli bi sistematskom popravljaju kvaliteta studijskih programa i udžbenika, prevazilaženju patrijarhalnih kulturnih matrica u „skrivenim kurikulumima“, popravljaju rodno balansa unutar ljudskih resursa u istraživačko-naučnom i nastavnom procesu, kao i karijernom napredovanju žena akademskih radnica i naučnica, uspostavljanju rodno senzitivne statistike i rodno senzitivnog budžetiranja.

Politika urođnjavanja visokog obrazovanja, uključujući i pravničko, morala bi da sadrži, između ostalog, sledeće mere:

- Akreditacioni materijali bi trebalo da sadrže uputstva za uključivanje rodno senzitivnih ciljeva, svrha, ishoda učenja za studijske programe kao celine i za rodno senzitivno artikulisanje tema i navodjenje propisane literature za sve silabuse u kojima za pomenuti pristup ima smisla i svrhe. Štaviše, rodno senzitivni pristup u artikulaciji kurikuluma i silabusa bi trebalo da predstavlja jedan od preduslova uspešne akreditacije.
- Udžbenici bi trebalo da budu podložni sistemskoj proveri sa stanovišta rodno senzitivnog jezika, eliminisanja predrasuda i stereotipa, sa stanovišta – koliko su teme koje po prirodi stvari imaju rodni aspekt prezentovane na rodno senzitivna način, i koliko su mnoge druge teme iz svih polja proučavanja podložne preispitivanju iz do tada neosvešćene rodno senzitivne perspektive. Takođe, udžbenici bi trebalo da sadrže uvide u doprinose žena, ukoliko ih je bilo, razvoju date discipline.
- U udžbenicima prava bi trebalo da bude materijalizovana svest o razlici između rodno neutralnog i rodno senzitivnog pristupa razumevanju istorijata prava i geneze pravnih instituta i normi. Razvoj modernog prava sa idejom o univerzalnoj jednakosti, prava ljudskih prava i ženskih prava bi studentima trebalo pojasniti iz perspektive duge istorije pravne nevidljivosti žena i unutar modernog i savremenog prava

maltene do druge polovine dvadesetog veka u velikom delu sveta, i ključnog uticaja, uz ostale faktore, borbe žena kroz sifražetski i feministički pokret za današnju pravnu vidljivost žena.

- Pisci udžbenika bi morali da budu svesni i značaja rodno senzitivnog tumačenje prava, posebnih pravnih disciplina, svih pravnih pojava i instituta, kao i zakonskih rešenja. Svi pisci udžbenika bi morali da se suzdrže od stereotipnih tumačenja, čak i oni koji su im skloniji, jer normativni i strateški dokumenti države i visokog obrazovanja zahtevaju od svih autora da njihovi udžbenici poštuju rodno senzitivni pristup u razradi predmeta i sadržaja.
- Neophodno je i adekvatno upoznavanje studenata kroz udžbeničku literaturu sa novim rodno senzitivnim elementima zakonodavstva.
- Usaglašavanje kodeksa univerzitetskog ponašanja sa zahtevima za eliminisanja patrijarhalne matrice „skrivenog kurikuluma“, uvođenje edukativnih seminara i treninga za nastavnike (za usvajanje rodno senzitivnog pedagoškog pristupa); uvođenje otvorenih dana u okvirima fakulteta posvećenih ovoj temi, instruktivnih brošura za studente; intenziviranje edukacija i seminara za sve aktere obrazovnog procesa, uključujući i medije; intenziviranje studijskih programa, predmeta, master i doktorskih studija sa rodnom dimenzijom, kao i konferencija po ovom pitanju.
- Uspostavljane službi za ljudske resurse sa osobljem zaduženim za pitanja rodnog balansa; uključivanje u sve javne konkurse za regrutovanje i karijerno napredovanje članova komisije oba pola, uvođenje pravila rodno „slepih“ konkursnih materijala, kao i uključivanja faktora pozitivne diskriminacije u daljem konkursnom procesu za ženske kadrove u slučaju istog nivo kvaliteta i muških i ženskih kandidata, a u situaciji potrebe za poboljšanjem rodnog balansa.
- Uvođenje posebnih konkursa, stipendija, finansijske i logističke podrške za karijerno napredovanje žena.
- Uvođenje sistemskih mera za eliminisanje negativnog uticaja roditeljstva i porođaja na karijerno napredovanje žena, uvođenje mera za pomoć u balansiranju rada i brige o deci za akademske radnike/roditelje oba pola.
- Uvođenje rodno senzitivne statistike, kao baze za uvide u kvantitativnu rodnu sliku i za nastojanja službi za ljudske resurse i agenata za rodnu ravnopravnost da donose mere za popravlanje rodnog balansa.

Prof. dr Dragica Vujadinovic*

Prof. dr Nevena Petrušić**

GENDER MAINSTREAMING IN LEGAL EDUCATION IN SERBIA – PILOT ANALYSIS OF CURRICULA AND TEXTBOOKS

Summary

The general aim of this text is to initiate a long-lasting systemic process of reconsidering higher education in Serbia from a gender sensitive point of view, and to offer initial input for building action plans and policies oriented towards this goal. The main focus is on reconsidering gender mainstreaming within law schools. However, this text can aspire only to modest achievements, dealing only with preliminary research of legal studies with a restricted but representative sample. Namely, only two accredited study programs at two public universities' faculties of law in Serbia – Faculty of Law in Belgrade and Faculty of Law in Niš – were taken into consideration. This pilot analysis is based on established methodology for gender sensitive analysis of the curricula as well as of syllabi and textbooks for certain legal courses. The mentioned methodology introduces specific gender sensitive indicators as well as three categories for estimating learning outcomes of study programs, syllabi and textbooks: gender negative, gender neutral and gender sensitive. The focus of the investigation was on of the following courses: Sociology of Law, Constitutional Law, Family Law, Labor Law and Criminal Law. The meaning and importance of gender mainstreaming in law schools is explained in the Introduction. The normative and strategic framework for gender mainstreaming of higher education in Serbia is presented in the second chapter. The main focus of analysis – related to reconsidering curricula and textbooks from gender perspective – is elaborated through the next three chapters: the third chapter explores the main indicators of gender sensitive analysis of legal education; the fourth one is devoted to the analytical framework and methodology of investigation; chapter five presents the research results and their interpretation. Concluding notes clarify discrepancies between the normative and strategic international and national framework for gender mainstreaming of higher education, on the one hand, and the given state of affairs in Serbian legal education, on the other. The text includes recommendations for gender action plans, which could contribute to an improvement of legal and higher education in general.

Key words: *Higher education. Legal education. Gender equality. Gender perspective. Gender mainstreaming.*

---

* Dragica Vujadinovic, PhD. Professor of Law, Faculty of Law University of Belgrade. This article is the result of research within the project *Perspectives of Implementation of European Standards in the Serbian Legal System* (179059), supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

** Nevena Petrušić, PhD. Professor of Law, Faculty of Law University of Niš.